

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ПРОСТОРУ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УСНОЇ НАРОДНОЇ СЛОВЕСНОСТІ

Наталія ІОВХІМЧУК (Луцьк, Україна)

У статті розглядається розуміння поняття слово-концепт, лексико-семантичного поля простору в мовній картині світу української народної словесності.

Ключові слова: слово-концепт, лексико-семантичне поле, універсальні семантичні структури.

This paper deals with an understanding of the concept of word-concept, lexical-semantic field of space in language world Ukrainian folk art.

Keywords: word, concept, lexical-semantic field, universal semantic structure.

Одна з важливих, але не до кінця вирішених проблем сучасної гносеолінгвістики – це виявлення специфіки національної концептосфери та її концептів через аналіз вербальних засобів їх об'єктивізації. Значний матеріал для вирішення цього завдання дають твори усної народної словесності.

Лінгвокогнітивний аналіз фольклорних текстів дає змогу виявити й описати склад репрезентованої фольклорної картини світу, яка представляє фрагмент концептуальної картини етносу [10: 5]. Предметом вивчення стає семантика мовних одиниць, які вербалізують ознаки простору.

У лінгвістичних дослідженнях, присвячених аналізу категорії простору, існує неоднаковий підхід до його вивчення. Різні дослідники надають просторові в мові відмінного статусу. О. С. Кубрякова використовує у працях поняття концепту й категорії як синонімічні за значенням. Дослідниця називає концептами поняття місця предмета й простору, хоча зазначає, що вони перебувають у гіперо-гіпонімічних відношеннях [4: 84–91]. Категорія простору охоплює декілька різних концептів, які представляють ментальні образи таких явищ, як місце, рух, переміщення, відстань, віддаленість та ін. Простір, відображений мовою, помітний, він демонструє можливості чуттєвого

сприйняття людини, який завжди передбачає виділення ділянки простору в певних межах [10: 93].

Мета статті – змоделювати лексико-семантичне поле простору у мовній картині світу української народної словесності.

Одиниці культурно-мовної картини світу – це слова-концепти, або ключові слова, – продукти схрещення моделі світу з семантичними потенціями мовних одиниць. Слова-концепти несуть у собі допоміжне семантичне й аксіологічне навантаження, або культурні смисли [7: 5]. Зазначимо: мовна одиниця „функціонує часто не як слово-номінація з одним чи кількома значеннями, а як слово-концепт – умістище узагальненого культурного смислу, що дає підстави вважати мовну одиницю культурним концептом. Коли ж за словом стоїть не лише реалія, а її образ або символ, що постають у певному етнокультурному просторі, це дає підстави розглядати відповідну мовну одиницю як етнокультурний концепт, що включає певний квант культурної інформації про неї” [3: 10].

На думку Н. О. Данилюк, концепт – це „фрагмент знання – ментальний образ, превербальне утворення, яке частково вербалізується і виражається у мові. У концепті міститься інтралінгвальна й екстралінгвальна інформація, тобто „знання про мову й знання у мові” [1: 292]. В. В. Жайворонок звернув увагу на те, що „пізнаючи і членуючи об’єктивний світ, людина не лише називає (іменує) окремі його реалії, а й осмислює їх у слові, тому постає потреба говорити не просто про слова, а про мовні одиниці – культурні (етнокультурні) концепти, породжені історико-культурною свідомістю народу. Отже, концепт наділений не лише власне лінгвістичною, а й культурною інформативністю, тобто в ньому спостерігаємо асоціативне нашарування культурних смислів на основне (словникове) значення, або культурні сугестії речі, виражені в слові” [3: 11]. Тому слово як ім’я реалії виступає не лише мовною, а й концептуальною одиницею, тобто концептом.

У процесі мовної реалізації фольклорної картини світу, як зауважувала В. О. Черваньова, „між складовою системою традиційних культурних смислів і

мовними засобами, які її репрезентують, установились відношення, що відрізняються від аналогічних у нефольклорній сфері” [10: 11].

Мовною картиною простору ми називаємо інтерпретацію простору, яка міститься в семантиці слів-носіїв цієї моделі. У межах лінгвістики проблема відновлення давньої моделі світу виникла у зв'язку з необхідністю реконструкції семантики текстів.

Аналізуючи національну мову загалом і мову фольклору зокрема, вчені звертаються до поняття універсальних мовних єдностей та лексико-семантичних полів. Із сукупності цілого, яким уявляється Всесвіт, „вичленовуються об'ємні універсальні мовні семантичні структури, які обіймають лексикою мови всю сукупність відому людям про позамовну й мовну дійсність” [6: 20]. Універсальні семантичні структури базуються на основі загальнофілософських, діалектико-матеріальних категорій, (руху, часу, кількості, якості й ін.), законів, які стосуються всіх галузей пізнання природи, суспільства. Ці найзагальніші універсальні семантичні структури нерівноцінні за обсягом та місцем, яке вони займають у картині світу, а також за ступенем пізнання. Кожна семантична структура, що „обслуговується” відповідною лексикою, має свою ієрархію відношень. Так, універсалія „Абстрактні відношення і форми існування матерії” охоплює лексику, віддзеркалює зв'язки, що виявляються між об'єктами матеріального світу, а також усіма системами, завдяки яким Всесвіт стає перед нами упорядкованим і розумодоступним. У цій універсальній структурі вичленовують такі семантичні структури, як Простір, Час, Рух, Якість, Кількість та ін. [8: 59–60]. Т. П. Усатенко виділяє ще й такі універсальні семантичні структури: неорганічний світ землі, людина, тварини, рослини та ін., що відбивають способи людського мислення про дійсність і лежать в основі семантики тексту всіх типів мовлення, усіх жанрів і стилів.

Поняття „мовний світ”, „мовна картина світу” таке ж широке й усеохоплююче, як і поняття „світ” загалом. Для аналізу ми обрали один фрагмент „світу” та мовні засоби його вираження – „номінації простору”. Л. І. Мацько зазначала, що необхідною умовою проведення успішного

лінгвокультурологічного аналізу художнього тексту є володіння лінгвокультурологічною компетенцією, до складу якої входять добрі знання не тільки української мови, а й української культури, концептів української національної культури, фольклору, етнології, етнографії, міфології, символіки українського національного способу життя, традицій, звичаїв, ритуалів, етикету. Ці знання необхідні для того, щоб, знаючи семасіологію української мови, семантику українського словника і фразеологізмів, можна було виокремлювати в художньому тексті лінгвокультуремі на усіх мовних рівнях включно з текстовим. Лінгвокультурологічний аналіз мовних одиниць слід співвідносити з загальною лінгвістичною характеристикою тексту, з аспектами його нарації, із темою, концепцією та структурою тексту, образами автора, читача, персонажів, контекстом і підтекстом, хронотопами, з прагматикою [5].

Останнім часом інтерес до мовних одиниць із просторовим значенням збільшився у зв'язку з використанням когнітивного аналізу, вивченням мовної концептуалізації світу, мовної картини та її національно-специфічних особливостей. У роботах представників російської школи розпочато послідовне вивчення просторової лексики й окремих концептів, які формують категорію простору. Такі дослідники, як О. С. Кубрякова, О. С. Яковлева, Ю. Д. Апресян, Ю. М. Караулов та ін., мають значні досягнення з когнітивного аналізу й опису одиниць простору. О. С. Яковлева просторові відношення трактує як фрагмент наївної картини світу: „Мовні значення можна пов'язати з фактами дійсності не прямо, а через відсилання до певних деталей наївної картини світу, як вона представлена в цій мові. У результаті з'являється основа для виявлення універсальних і національно своєрідних рис у семантиці природніх мов, розкриваються деякі фундаментальні принципи формування мовних значень, виявляється глибока близькість фактів, які раніше виглядали розрізненими” [11: 630]. Дослідження О. С. Яковлевої спрямовані на опис просторово-часової лексики, об'єднаної в мовних моделях або фрагментах. Мовною моделлю простору вона називає інтерпретацію простору, яка міститься в семантиці слів – „носіїв моделі”. Фрагменти мовної картини світу дослідниця

розуміє як сукупність моделей, що подають різні інтерпретації того ж поняття [11: 13–14].

Аналіз структури картини світу та структури мови відображає відповідність набору універсальних семантичних протиставлень моделі світу і набору мовних (лексико-семантичних, граматичних) категорій, які передбачають взаємодію структур в обох напрямках: від картини світу до мови й від мови до картини світу. Це означає не тільки, що модель світу може бути описана з допомогою мови, й що вона може бути описана за принципом мови, з виділенням граматики та словника.

Поширений метод аналізу народнопоетичної картини світу – моделювання комплексу лексико-семантичних полів. Терміном „поле” лінгвісти називають „сукупність мовних одиниць, переважно лексичних, об’єднаних спільністю змісту, одним поняттям, функціональною подібністю позначуваних явищ” [2: 131]. Лексико-семантичні поля в мові української народної пісні становить сукупність лексики в єдності парадигматичних і синтагматичних зв’язків. Ядро лексико-семантичних полів становлять опорні (ключові) слова-концепти. Ключове слово – це „виділена в тексті лексична одиниця, яка несе на собі стильове навантаження залежно від особливостей вияву індивідуального стилю, а також від змістової, художньо-естетичної структури тексту” [2: 76]. Ми аналізуємо лексико-семантичне поле „Простір” на матеріалі української народної словесності, виділяючи ЛСП, мікрополя „Міфопоетичне поле простору”, „Свій простір”, „Чужий простір”. Основу цих структур складають ключові слова на позначення просторових понять. При цьому виявляється, що поле простору, представлене відповідними словами-концептами, має етнолінгвістичну специфіку.

Семантика словесних пісенних текстів формується лексико-семантичними, граматичними й образно-символічними рівнями, пов’язаними між собою.

Тематичні групи лексики виступають засобом упорядкування простору. На лексико-семантичному рівні у фольклорних текстах простежуємо різні спроби орієнтації у просторі. Просторовий словник усної народної творчості має такий

рівневий склад: 1) назви на позначення об'єкта і його внутрішнього простору: *дім, світлиця, ніч, горище, поріг, вікно, двір, стодола, город, пліт, ворота* й ін.; 2) номінації на позначення географічних об'єктів (поле природи), що відображає горизонтальне та вертикальне членування світу, – *небо, земля, країна, місто, село, вода, річка, море, озеро, поле, ліс, дорога, гай, гора, луг* і т. д.; 3) номінації простору, які називають будівлі (поле культури) – *хата, криниця, вулиця, церква, корчма* й ін.; 4) лексика на позначення міфопоетичної моделі – *земля, небо, підземне царство; схід, захід, північ, південь* і т. д.

В обрядовій поезії наявні назви на позначення переміщення, пересування: *іти, їхати, тікати, плисти, бігти* й ін. Ці дієслова членують простір щодо суб'єкта переміщення. На думку О. С. Федик, такі одиниці доповнюють членування простору в онтологічному плані, унаслідок чого одержуємо цілісну структуру мовного членування простору: напрям (по вертикалі / по горизонталі), означення (назви міст, сіл, річок тощо), просторове співвідношення об'єктів, орієнтація у різних напрямках, відкритий і замкнений простір, уявлення про безкінечність простору, просторове членування, здійснене мовою, створює на психологічному рівні людини відповідну просторову модель: власна домівка → село → місто → країна → Земля → космос, яка є своєрідним просторовим колообігом, по якому переміщається людина [9: 108–109].

Лексико-семантичний аналіз пісенних текстів дає можливість простежити етапи формування тематичної лексики взагалі й значення конкретного слова.

Отже, мовну картину світу української народної пісні формують ключові слова на позначення простору. На основі парадигматичних і синтагматичних зв'язків слів-концептів змодельовано лексико-семантичне поле простору та його мікрополя.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Данилюк Н. О. Концепт „Україна” в мові української народної пісні / Н. О. Данилюк // Науковий вісник. Філологія. – 2006. – №7. – С. 292–297.

2. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [С. Я. Єрмоленко, С. П. Биби́к, О. Г. Тодор]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
4. Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка / Е. С. Кубрякова // СЛЯ. – 1997. – № 3. – С. 22–31.
5. Мацько Л. І. Дискурсивний аналіз тексту / Л. І. Мацько. [Електронний ресурс] Ч. 1. // Режим доступу : www.ukrlit.vn.ua/article/1289.htm
6. Морковкин В. Опыт идеографического описания лексики. Анализ слов со значением времени в русском языке / В. Морковкин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 168 с.
7. Никитина С. Е. Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания) / С. Е. Никитина, Е. Ю. Кукушкина. – М. : Ияз РАН, 2000. – 216 с.
8. Усатенко Т. П. Лексична семантика і розвиток мовлення учнів / Т. П. Усатенко. – К. : Радянська школа, 1984. – 197 с.
9. Федик О. С. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. С. Федик. – Л. : Місіонер, 2000. – 300 с.
10. Черванева В. А. Пространство и время в фольклорно-языковой картине мира : [монография] / В. А. Черванева, Є. Б. Артеменко. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та., 2004. – 184 с.
11. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 344 с.